

О. О. Отрадна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 347.5

ДЕЛІКТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ ДЕЛІКТНИМ ЗОБОВ'ЯЗАННЯМ

Розглядаються проблемні питання поняття деліктної відповідальності. Досліджуються загальні теорії юридичної та цивільно-правової, зокрема деліктної, відповідальності. Надається власне визначення деліктної відповідальності та визначаються її ознаки.

Ключові слова: делікт, деліктна відповідальність, відшкодування, протиправність, вина.

Наукові підходи до поняття юридичної та цивільно-правової відповідальності.

Виникнення та існування деліктного зобов'язання міцно пов'язано з однією із найскладніших на найдискусійніших категорій юридичної науки — відповідальністю. Відшкодування позадоговірної шкоди розглядається дослідниками з двох сторін:

- а) як цивільне правовідношення (зобов'язання);
- б) як цивільно-правова деліктна (позадоговірна) відповідальність.

Частково причиною цього слугують формулювання самого законодавства. З одного боку, норми про відшкодування шкоди розміщені в ЦК у Книзі 5 “Зобов'язальне право”, що робить юридично можливим і навіть необхідним кваліфікацію деліктних правовідносин як зобов'язальних. З іншого — в ЦК зустрічається і термін “відповідальність”. Так, ст. 1166 ЦК України, що встановлює правило генерального делікту, називається “Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду”, а наступна ст. 1167 — “Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду”.

Питання про поняття цивільно-правової, зокрема, деліктної відповідальності та його співвідношення із поняттям деліктного зобов'язання залишається відкритим та актуальним. Тут важко не погодитися із А. Б. Бабаєвим, який стверджує: “... в разі спроби розібратися в сутності поняття юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової відповідальності зокрема, дослідник одразу опиняється у центрі наукової полеміки, в якій навряд чи можна відшукати істину, але чітко бачиться глухий кут” [1, с. 867]. В українському законодавстві відсутнє поняття як юридичної відповідальності взагалі, так і цивільно-правової та деліктної відповідальності зокрема. Це призвело до того, що в юридичній доктрині запропонована величезна кількість визначень юридичної та цивільно-правової відповідальності, в тому числі деліктної та її ознак.

Найбільш широке розповсюдження отримала точка зору про те, що юридична відповідальність — це форма державного примусу. Так, на думку С. С. Алексеєва, відповідальність — державний примус, виражений у праві, що виступає як зовнішній вплив на поведінку, заснований на організованій силі держави та наявності в неї “речових” засобів влади та спрямований на зовнішнє безумовне ствердження державної волі [2, с. 106]. М. В. Вітрук зазначає, що юридична відповідальність

як міра державного примусу здійснюється на основі та в межах закону, тобто вона є правовою формою державного примусу [3, с. 49].

Інші дослідники визначають юридичну відповідальність через категорію юридичного обов'язку. Так, С. М. Братусь визначав юридичну відповідальність як виконання обов'язку в силу державного примусу, наприклад, сплата суми боргу позичальником на підставі рішення суду [4, с. 85]. Н. М. Оніщенко визначає юридичну відповідальність (негативну) як встановлення та застосування суспільством різних мір покарання за здійснення суб'єктом суспільно небезпечною дією, що порушує приписи соціальних норм [5, с. 32]. А. Машков пропонує розглядати юридичну відповідальність як складне правовідношення, яке виникає між суб'єктами права в процесі реалізації ними норм права, яке, з одного боку, пов'язане з адекватною реалізацією цими суб'єктами правових приписів, які містяться в юридичній нормі (проспективна відповідальність), а з другого — з тими наслідками, які виникають у цих суб'єктів у зв'язку з порушенням ними згаданих правових приписів (ретроспективна (точніше — негативна) відповідальність) [6, с. 81].

Викладені підходи дозволяють зробити висновок, що в теорії права немає єдиного підходу до поняття юридичної відповідальності. Але дослідники в цілому єдині у визначенні її ознак. Так, юридична відповідальність завжди:

- а) є наслідком правопорушення;
- б) є застосуванням мір державного примусу;
- в) є певним додатковим обов'язком, що покладається на порушника,
- г) пов'язана із осудом порушника та превенцією майбутніх порушень.

Наведені ознаки дозволяють стверджувати, що загальнотеоретичний підхід не можна повно застосовувати до поняття деліктної відповідальності. Обов'язок по відшкодуванню шкоди може покладатися на особу, яка взагалі не вчиняла ніяких протиправних дій, тільки в силу її статусу та відносин із безпосереднім заподіювачем (роботодавець, який зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану його працівником при виконанні ним трудових обов'язків). Обов'язок відшкодування шкоди може виникнути як наслідок правомірної дії (в разі заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності), у зв'язку з чим не можна говорити про винність поведінки заподіювача та осуд її з боку суспільства. Навіть при неправомірному заподіянні шкоди вина не завжди враховується при покладенні на заподіювача обов'язку відшкодування шкоди. І, нарешті, відшкодування заподіяної позаоговірної шкоди може здійснюватися в добровільному порядку без застосування державного примусу.

Звернення до праць учених-цивілістів, присвячених проблемам цивільно-правової відповідальності, демонструє, що і на галузевому рівні однакового підходу до поняття цивільно-правової відповідальності також не спостерігається.

У цивілістичній доктрині склалися три класичні підходи до розуміння цивільно-правової відповідальності: цивільно-правова відповідальність визначається через категорії “санкція”, “правовідношення”, “обов'язок”.

Можливо, однією із найбільш популярних концепцій цивільно-правової відповідальності є вираження цієї категорії через поняття “санкція”. У багатьох підручниках з цивільного права, науково-практичних коментарях до цивільного кодексу цитується визначення цивільно-правової відповідальності, надане О. С. Іоффе: “Цивільно-правова відповідальність — це санкція за правопорушення, що викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків” [7, с. 141]. Концепція відповідальності як санкції підтримується і сучасними дослідниками. Причому це пов'язується із класичною трьохчленною структурою правової норми, яка складається із гіпотези, диспозиції і санкції. Так, зокрема, на думку В. Примака, у системі цивільного права для відповідальності відведене те ж місце, яке у структурі правової норми займає санкція [8, с. 50].

Разом з тим визначення цивільно-правової відповідальності через поняття “санкція” не є абсолютно прийнятним. Термін “санкція” в юриспруденції має різні

значення. Ще В. П. Грибанов звертав увагу на такі основні його значення: санкція як складова частина норми права, як санкціонування, дозвіл на певні дії та як міра цивільно-правової відповідальності [9, с. 310]. І дійсно, якщо проаналізувати законодавство та юридичну літературу, можна побачити, що у багатьох підручниках з теорії права термін “санкція” застосовується для визначення частини правової норми, виходячи із підходу до трьохчленної структури останньої. В цьому розумінні санкція визначається як заохочувальні або карні міри (позитивні або негативні наслідки), які наступають у разі дотримання або, навпаки, порушення правила, визначеного у диспозиції норми [10, с. 120].

Поняття “санкція” в юридичній термінології застосовується у розумінні дозволу зробити щось. У Кримінально-процесуальному кодексі України 1961 р. [11] поняття “санкція” застосовувалося у розумінні дозволу прокурора на вчинення певних слідчих дій (відсторонення від посади, обшук тощо). У чинному Кримінальному процесуальному кодексі таке поняття санкції відсутнє. Однак у юридичному спілкуванні розуміння терміна “санкція” як “дозвіл” або “схвалення” збереглося.

Поняття “санкція” застосовується у законодавстві і в розумінні негативних наслідків правопорушення. Так, п. 14.1.265 Податкового кодексу України визначає штрафну санкцію (фінансову санкцію, штраф) як плату у вигляді фіксованої суми та/або відсотків, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, а також штрафні санкції за порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Ст. 217 Господарського кодексу України під господарськими санкціями розуміє заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, внаслідок застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. При цьому до господарських санкцій належать відшкодування збитків, штрафні санкції та оперативно-господарські санкції. І навіть Цивільний кодекс України знає поняття “санкція”, виражаючи через нього визначення конфіскації. Відповідно до ч. 1 ст. 354 ЦК України, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом.

Така невизначеність поняття “санкція” у законодавстві призводить до того, що визначення юридичної (цивільно-правової) відповідальності через поняття “санкція” надає йому абстрактного характеру, що є неприйнятним для юридичних дефініцій.

Ще одним популярним підходом до визначення юридичної відповідальності в цілому та цивільно-правової відповідальності зокрема є розуміння відповідальності через поняття “правовідношення”. Причому в рамках цієї концепції також існують різні підходи щодо суб'єктного складу такого правовідношення. Так, деякі дослідники зазначають, що відповідальність — це правовідношення між порушником та державою. Зокрема Б. Т. Базилев визначає відносини юридичної відповідальності як особливий вид охоронних відносин, які характеризуються такими ознаками:

- 1) вони виникають тільки із правопорушень;
- 2) ці відносини є конфліктними, небажаними для суспільства;
- 3) суспільні відносини відповідальності мають владний характер, оскільки виникають між державою та правопорушником;
- 4) ці відносини, будучи врегульованими нормами права, стають правовідносинами, в рамках яких здійснюється покарання правопорушників;
- 5) зазначені відносини мають єдиний об'єкт, яким є правовий та моральний статус правопорушника;
- 6) відносини відповідальності зовнішньо виражаються у комплексі процесуальних відносин;
- 7) ці відносини регулюються методом покарання, який передбачає застосування державного примусу [12, с. 112].

Також у цивільному праві зустрічається точка зору, що цивільно-правова відповідальність — це правовідношення між порушником та потерпілим. Т. С. Ківалова формулює поняття цивільно-правової недовірної відповідальності як цивільного охоронного правовідношення, у якому одна сторона (особа, яка завдала шкоду), зазнаючи негативні наслідки учиненого нею правопорушення, зобов'язана виконати юридичний обов'язок, передбачений нормами цивільного законодавства, у вигляді компенсації за власний рахунок шкоди, завданої потерпілому, а інша сторона (потерпілий) має право на відшкодування завданої їй шкоди [13, с. 199]. При цьому автор не отожднює поняття не довірної відповідальності та зобов'язання відшкодування шкоди, зазначаючи, що кожний випадок цивільно-правової недовірної відповідальності полягає у відшкодуванні шкоди. Проте не кожен випадок відшкодування шкоди є недовірною цивільно-правовою відповідальністю [13, с. 185].

На нашу думку, підхід до вираження поняття “відповідальність” через правовідношення також не відображає її сутності. По-перше, якщо взяти до уваги переважний примусовий характер реалізації цивільно-правової відповідальності, то в такому випадку виникають дві групи правовідносин: матеріальні та процесуальні. По-друге, правовідносини між потерпілим та делінквентом не завжди закінчуються компенсацією завданої шкоди (наприклад, суд відмовляє у позові про відшкодування шкоди у зв'язку із відсутністю вини делінквента), однак це не означає, що правовідносин між суб'єктами не виникло. Але ці правовідносини ми не можемо визнати відповідальністю. Крім того, правовідносини завжди мають два або більше суб'єктів, а поняття “відповідальність” стосується однієї конкретної особи або осіб, які займають одну сторону у правовідношенні — сторону боржника.

Одним з класичних підходів до визначення відповідальності є її розуміння через категорію обов'язку. В. Т. Смирнов та А. О. Собчак визначають цивільно-правову відповідальність як обов'язок особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за скоєне правопорушення, які виражаються у позбавленні правопорушника майнових прав (благ) на користь потерпілого [14, с. 49]. Подібної думки дотримується і Д. В. Боброва, яка визначає цивільно-правову відповідальність як заснований на імперативній нормі права новий (поряд з порушеним або замість нього) суб'єктивний відносний обов'язок правопорушника перетерпіти міри державного примусу, що включають у себе осудження його поведінки або стимулювання його до соціально необхідних дій у вигляді позбавлення благ особистого чи майнового характеру з метою поновлення порушених абсолютних правовідносин чи поновлення майнового стану потерпілого за наявності умов, зазначених у законі [15, с. 27]. Цей підхід безперечно заслуговує на увагу, хоча і не позбавлений певних недоліків. Так, обов'язок відшкодувати шкоду як прояв змісту деліктного зобов'язання виникає з моменту заподіяння майнової або моральної шкоди фізичній або юридичній особі. Однак говорити про відповідальність у цей момент ще не доцільно, оскільки ніяких майнових втрат у цей момент делінквент ще не несе.

У цивілістичній літературі зустрічаються і кардинально некласичні підходи до розуміння цивільно-правової відповідальності. Так, І. С. Канзафарова у монографії “Теорія цивільно-правової відповідальності” визначає відповідальність у широкому розумінні як обумовлену особливостями предмета і методу правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого — здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників [16, с. 102].

Вищенаведений перелік наукових концепцій поняття цивільно-правової відповідальності є далеко не повним.

Поняття деліктної відповідальності та його співвідношення із поняттям деліктного зобов'язання

На наш погляд, цивільно-правову деліктну відповідальність треба визначати як реалізацію делінквентом обов'язку відшкодувати або компенсувати потерпілому

заподіяну шкоду. Деліктна відповідальність має низку кваліфікуючих ознак, які дозволяються виділити серед інших видів юридичної, зокрема, цивільно-правової відповідальності.

Так, деліктна відповідальність завжди має ретроспективний характер. Як сам обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду, так, звичайно, і його реалізація не можуть існувати до порушення суб'єктивного цивільного права потерпілого. Деліктна відповідальність виникає тільки після порушення права. При цьому обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду повинен бути причинно пов'язаним з діянням делінквента або з його статусом. Якщо делінквентом у конкретному деліктному зобов'язанні є безпосередній заподіювач шкоди, обов'язок відшкодувати шкоду буде наслідком його діянь, якими заподіяна шкода. Якщо законом обов'язок відшкодувати шкоду покладається на іншу особу, яка сама шкоду не заподіювала, деліктна відповідальність такої особи буде наслідком її статусу (у сімейних, трудових або договірних відносинах).

Відшкодування потерпілому заподіяної шкоди завжди має майновий характер. Майновий характер відшкодування означає, що деліктна відповідальність завжди пов'язана із зменшенням майнової сфери делінквента. Тут можна однозначно стверджувати, що якщо майнова сфера боржника після застосування до нього санкції як наслідку правопорушення не змінилася, застосовані міри не можна називати мірами відповідальності. Цим, з одного боку, деліктна відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної), які можуть проявлятися в немайновій формі. А з іншого — не можна кваліфікувати як деліктну відповідальність інші наслідки порушення суб'єктивних прав особи: вибачення, спростування неправдивої інформації тощо.

Майнове надання делінквента завжди є безеквівалентним зі сторони потерпілого. При цьому певна компенсація витрат делінквента зі сторони інших осіб може мати місце. Так, у разі застосування регресу витрати делінквента повністю компенсуються за рахунок особи, яка безпосередньо заподіяла шкоду, або частково — за рахунок інших учасників множинності — співборжників. Однак потерпілий не має ніяких обов'язків стосовно делінквента.

Безеквівалентний характер деліктної відповідальності є наслідком реалізації основної функції деліктного зобов'язання — компенсаційної. Оскільки деліктне зобов'язання є наслідком порушення суб'єктивного цивільного права потерпілого, деліктна відповідальність є відшкодуванням або компенсацією його втрат.

Ще однією важливою ознакою деліктної відповідальності є можливість її реалізації не за допомогою мір державного примусу. Не можна стверджувати, що державний примус є обов'язковою ознакою деліктної відповідальності. Компенсація заподіяної шкоди може бути здійснена і добровільно. Однак у разі відсутності волі особи на здійснення такої компенсації до неї можуть бути застосовані міри державного примусу. Потерпілий може отримати компенсацію як результат звернення до суду та отримання виконання судового рішення за допомогою державної виконавчої служби або в передбачених законом випадках як результат звернення до державних органів (зокрема визначених у п. 11 Положення про застосування Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду").

Разом з тим деліктна відповідальність може наставати не тільки у випадках заподіяння шкоди протиправними діями, але і в разі, якщо така шкода буде наслідком правомірних дій. Це може мати місце у випадках, встановлених ЦК України та іншими законами. Вина делінквента також не є обов'язковою для деліктної відповідальності. На наш погляд, позиція тих авторів, які вважають, що без вини не може бути відповідальності, є необґрунтованою. Можна цілком погодитися із Д. Р. Канєвим, що не вина визначає природу мір відповідальності, а навпаки, природа мір відповідальності обумовлює необхідність, як правило, наявності вини. Однак із цього не слідує, що природа відповідальності суперечить її покладенню в

деяких випадках незалежно від вини [17, с. 191–192]. Подібний підхід можна розповсюдити і на осуд делінквента. Деліктна відповідальність може наставати незалежно від того, чи має місце осуд поведінки делінквента суспільством внаслідок того, що вона є протиправною, чи ні.

Таким чином, можна беззаперечно стверджувати, що скоєння делікту — заподіяння позадоговірної майнової або моральної шкоди, яке за наявності умов виникнення деліктного зобов'язання тягне за собою застосування до делінквента цивільно-правової деліктної відповідальності. Деліктне зобов'язання та деліктну відповідальність слід розглядати як правовідношення та його результат. Деліктна відповідальність є метою деліктного зобов'язання та підсумком реалізації механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань.

Список використаних джерел

1. *Бабаев, А. Б.* Очерк 22 Проблемы гражданско-правовой ответственности [Текст] / А. Б. Бабаев // Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. — М. : Юрайт-Издат, 2008. — С. 865–895.
2. *Алексеев, С. С.* Социальная ценность права в советском обществе [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1971. — 223 с.
3. *Витрук, Н. В.* Общая теория юридической ответственности [Текст] / Н. В. Витрук. — [2-е изд.]. — М. : Норма, 2009. — 432 с.
4. *Братусь, С. Н.* Юридическая ответственность и законность (Очерк теории) [Текст] / С. Н. Братусь. — М. : Юридическая литература, 1978. — 216 с.
5. *Онщенко, Н. М.* Юридична відповідальність: теоретично-правовий аналіз природи та сутності [Текст] / Н. М. Онщенко // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / за ред. І. Безклубого. — Число V. — К., 2010. — С. 30–35.
6. *Машков, А.* Обґрунтування доцільності двохаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки [Текст] / А. Машков // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / за ред. І. Безклубого. — Число V. — К., 2010. — С. 72–82.
7. *Иоффе, О. С.* Обязательственное право [Текст] / О. С. Иоффе // Избранные труды [в 4 т.]. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — Том 3. — 837 с.
8. *Примак, В.* Відповідальність як цивільно-правова санкція [Текст] / В. Примак // Юридична Україна. — 2003. — № 5. — С. 50–59.
9. *Грибанов, В. П.* Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. — [изд. 2-е, стереотип.]. — М. : Статут, 2001. — 411 с.
10. *Общая теория права и государства [Текст] : [учебн.] / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Юрист, 1994. — 360 с.*
11. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР від 28.12.1960 р. № 1001–05 [Текст] // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
12. *Базылев, Б. Т.* Об институте юридической ответственности [Текст] / Б. Т. Базылев // Советское государство и право. — 1975. — № 1. — С. 110–115.
13. *Ківалова, Т. С.* Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) [Текст] : [монограф.] / Т. С. Ківалова ; М-во освіти і науки України. — Одеса : Юридична література, 2008. — 360 с.
14. *Смирнов, В. Т.* Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве [Текст] / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. — 152 с.
15. *Боброва, Д. В.* Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право” / Д. В. Боброва. — Х., 1988. — 56 с.
16. *Канзафарова, І. С.* Теорія цивільно-правової відповідальності [Текст] : [монограф.] / І. С. Канзафарова. — Одеса : Астропринт, 2006. — 264 с.

17. Канев, Д. Д. Понятие гражданско-правовой ответственности в науке и законодательстве [Текст] / Д. Д. Канев // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2008. — № 4. — С. 184–200.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 27 березня 2013 року)*

Надійшла до редакції 02.04.2013

Отрадна О. О. Деликтная ответственность: понятие, сущность и соотношение с деликтным обязательством

Рассматриваются проблемные вопросы понятие деликтной ответственности. Исследуются общие теории юридической и гражданско-правовой, в частности, деликтной ответственности. Дается собственное определение деликтной ответственности и определяется ее признаки.

Ключевые слова: деликт, деликтная ответственность, возмещение, противоправность, вина.

Otradnova, O. O. Tort Responsibility: Definition, Essence and Correlation with Tort Obligation

Problem questions of civil responsibility definition are discovered in the article. The author examines general theories of legal and civil (tort) responsibility. Author gives her own definition of tort responsibility and defines its features.

Keywords: tort, tort responsibility, compensation, wrongfulness, guilt.

